

صبحانه‌ای برای پادشاه؛ تأسیس گاودارخانه سلطنتی در دوره قاجار

امین محمدی^۱

کلیدواژه‌ها: گاودارخانه سلطنتی، مظفرالدین‌شاه، دوره قاجار، اسناد مالی، بیوتات سلطنتی

در دوره قاجار، بیوتات سلطنتی مشتمل بر بخش‌هایی مانند صندوق‌خانه، عکاس‌خانه، اسلحه‌خانه، آبدارخانه، شربت‌خانه، فراش‌خانه و کشیک‌خانه، وظیفه خدمت‌رسانی و تأمین نیازهای شاهان قاجار را بر عهده داشتند. هر یک از این بخش‌ها برای پاسخگویی به نیاز مشخصی از دربار تأسیس شده بود و افزون‌بر این، هرکدام جلوه‌ای از شکوه و عظمت پادشاهی نیز به‌شمار می‌آمد. عکاس‌خانه مبارکه وظیفه عکاسی برای شاه را بر عهده داشت و انواع مختلف دوربین و ملزومات عکاسی نیز در آن نگهداری می‌شد. اسلحه‌خانه مبارکه، سلاح‌های نفیس و گران‌بهای شاهان را نگهداری می‌کرد. صندوق‌خانه مبارکه، وظیفه تأمین خلعت‌های سلطنتی را بر عهده داشت و شمار زیادی اشیاء سلطنتی و جواهرات در آن نگهداری می‌شد. در اسناد مالی سال ۱۳۱۸ قمری، هم‌زمان با سلطنت مظفرالدین‌شاه قاجار، از «گاودارخانه مبارکه» به‌عنوان یکی از بخش‌های بیوتات سلطنتی نام برده شده است؛ درحالی‌که در سایر منابع، نام و نشانی از آن دیده نمی‌شود. این مقاله با بررسی و تحلیل اسناد مالی می‌کوشد به این سؤال پاسخ دهد که گاودارخانه مبارکه در دوره قاجار با چه هدفی تأسیس شد و چه کارکردی داشت؟

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد گاودارخانه مبارکه حدوداً در سال ۱۳۱۸ قمری هم‌زمان با سلطنت مظفرالدین‌شاه به‌منظور نگهداری گاوهای سلطنتی و تهیه کره فرنگی برای صبحانه شاه قاجار تأسیس و پس از مرگ شاه (۱۳۲۴ ق.) منحل شد.

استناد: محمدی، امین. (۱۴۰۴). صبحانه‌ای برای پادشاه؛ تأسیس گاودارخانه سلطنتی در دوره قاجار. *آرشیو ملی*، ۸ (۲)، ۳۱-۴۵.

۱. دکتری تاریخ، پژوهشکده اسناد، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، تهران، ایران
amin.mohammadi64@ut.ac.ir

تشکیلات بیوتات سلطنتی در دوره قاجار مجموعه‌ای از اداره‌ها و بخش‌های گوناگون بود که وظیفه تأمین نیازها و انجام خدمات مرتبط با شاه و نهاد سلطنت را بر عهده داشتند. ازجمله این بخش‌ها می‌توان به این موارد اشاره کرد: اتاق موزه و خزانه اندرون که محل نگهداری جواهرات و اشیاء نفیس سلطنتی بود؛ اداره صرف جیب مبارک و صندوق‌خانه مبارکه که برای انعام دادن و خلعت‌بخشی نوکران شکل گرفته بودند؛ یا شترخانه، کالسکه‌خانه و قاطرخانه که امور مربوط به حمل‌ونقل را انجام می‌دادند و کارخانه، آبدارخانه و شربت‌خانه که امور مربوط به تدارک خوراک و نوشیدنی‌های شاه و دستگاه سلطنت را بر عهده داشتند. باوجود تنوع کارکردها، همه این اداره‌ها یک هدف مشترک داشتند: خدمت به شاه و خاندان شاهی. پیشینه بسیاری از این اداره‌ها به حکومت‌های پیشین بازمی‌گشت؛ مانند فراش‌خانه. برخی نیز از ابداعات حکومت قاجار بودند؛ مثل عکاس‌خانه. در دوره قاجار بخش قابل توجهی از بودجه ممالک محروسه ایران صرف نگهداری و توسعه این تشکیلات عریض و طویل می‌شد. شاهان قاجار هم برای تأمین نیازهای روزمره خود و هم برای نمایش شکوه و جبروت پادشاهی‌شان با تمام توان در پی گسترش و توسعه این بیوتات بودند. نکته مهم اینکه روند توسعه این بیوتات، تدریجی اما مستمر بود. در دوره آقامحمدخان به سبب نوپایی حکومت و جنگ‌ها و سفرهای پی‌درپی شاه، بیوتات، ساختاری ساده و ابتدایی داشت؛ اما از دوره سلطنت فتح‌علی‌شاه تا دو سال اول سلطنت محمدعلی‌شاه بخش زیادی از مالیات اخذشده از مردم، صرف گسترش بیوتات سلطنتی شد و در نهایت این انقلاب مشروطه بود که با محدود کردن قدرت شاه، ضربه مهلکی بر تشکیلات غول‌پیکر بیوتات سلطنتی وارد آورد. این ضربه کاری به فروپاشی تدریجی بیوتات سلطنتی انجامید. نهادی که پیش از آن در تاروپود ساختار حکومت قاجار ریشه دوانده بود. در دوره قاجار ردپای تشکیلات بیوتات سلطنتی در مواضع گوناگون قابل مشاهده است و درباره بسیاری اداره‌های زیرمجموعه آن اطلاعات کافی در دسترس قرار دارد. باین‌حال، در میان این مجموعه، یکی از بخش‌های ناشناخته از بیوتات سلطنتی که در کمتر منبعی از آن نامی به میان آمده است، «گاودارخانه مبارکه» است. در تاریخ‌نگاری رسمی حکومت قاجار مانند تاریخ منتظم ناصری و مرآت‌البلدان اثر محمدحسن‌خان اعتمادالسلطنه که به معرفی ساختار اداری تشکیلات بیوتات سلطنتی و زیرمجموعه‌های آن پرداخته‌اند، هیچ اشاره‌ای به گاودارخانه مبارکه نشده است؛ همچنین در منابع کلاسیک تاریخ‌نگاری مانند سفرنامه‌ها، خاطرات و مطبوعات نیز اطلاعات چندانی درباره آن به دست نمی‌آید. تنها در اسناد مالی است که می‌توان نشانه‌هایی از وجود و فعالیت این اداره سلطنتی به دست آورد. از نام آن پیداست که گاودارخانه مبارکه مسئولیت نگهداری گاوهای سلطنتی را بر عهده داشته و از آنجا که زیرمجموعه تشکیلات بیوتات سلطنتی است، می‌توان انتظار داشت یکی از نیازها و خدمات مورد نیاز شاه و دستگاه سلطنت توسط آن برآورده می‌شده است. پرسش‌های متعددی درباره ماهیت و عملکرد گاودارخانه مبارکه مطرح است؛ ازجمله اینکه: چرا این نهاد تأسیس شد؟ شکل‌گیری آن در دوره کدام پادشاه بود؟ هدف از ایجاد آن چه

بود؟ چه خدماتی برای شاه و دستگاه سلطنت انجام می‌داد؟ سرانجام چه سرنوشتی پیدا کرد؟ و پرسش‌های دیگری از این دست.

به دلیل فقر منابع موجود و ناچیز شمرده شدن موضوع، تاکنون هیچ پژوهشی - نه به صورت مستقل و نه حتی در قالب مطالعات غیرمستقل - به گاودارخانه مبارکه نپرداخته است. بر این اساس، این مقاله می‌کوشد با بازخوانی و تحلیل محتوای اسناد تاریخی، به ویژه اسناد مالی موسوم به «دفاتر توجیهات» به این سؤال پاسخ دهد که گاودارخانه مبارکه در دوره قاجار با چه هدفی تأسیس شد و چه کارکردی داشت. از آنجا که گاودارخانه مبارکه یکی از بخش‌های تشکیلات سلطنتی به شمار می‌آید، پژوهش درباره آن می‌تواند به آگاهی و شناخت یکی از ابعاد کمتر شناخته شده زندگی روزمره شاهان قاجار و دستگاه سلطنت یاری رساند.

۲. تأسیس گاودارخانه مبارکه

فقر منابع موجود، تخمین زمان دقیق تأسیس گاودارخانه مبارکه به عنوان یکی از اداره‌های بیوتات سلطنتی را با دشواری همراه کرده است. بررسی اسناد تاریخی مربوط به دوره فتحعلی‌شاه و محمدشاه نشان می‌دهد که در آن دوره، نهادی با عنوان گاودارخانه مبارکه در ساختار تشکیلات بیوتات سلطنتی وجود نداشته است. در یک نمونه از این اسناد، در کتابچه مخارج شترخانه و قاطرخانه - دو اداره‌ای که وظیفه تأمین حیوانات بارکش برای دستگاه سلطنت را بر عهده داشتند - هیچ اشاره‌ای به گاودارخانه یا نگهداری گاوهای سلطنتی نشده است. در یکی از این کتابچه‌ها که مربوط به سال ۱۲۶۱ قمری، هم‌زمان با سلطنت محمدشاه است، جزئیات مخارج شترخانه و قاطرخانه و تعداد قاطرها و شترهای سلطنتی ثبت شده است. در بخشی از این کتابچه به «دواب باری» به تعداد ۱۴۲۴ رأس اشاره شده که محتمل است گاوهای باری نیز جزو آنها باشد (ساکما، ۱۳۹۵/۷۲۹). در کتابچه‌های مالی به جامانده از دوره ناصرالدین‌شاه نیز نامی از گاودارخانه دیده نمی‌شود (ساکما، ۱۳۹۵/۷۲۹). در این میان، سندی با عنوان «کتابچه تشخیص موجب و تدارک و سیورسات قشون نصرت‌نمون» مربوط به سال ۱۲۷۹ قمری نشان می‌دهد در اصطبل توپخانه مبارکه ۴۵ گاو برای حمل عراده نگهداری می‌شد. در ادامه همین سند یادداشتی درج شده که از وقوع تحولاتی در سیاست حمل و نقل حکومت قاجار حکایت دارد. در این یادداشت دستور داده شده است که از تاریخ ۱۲۷۹ قمری یابوی عراده‌کش، جایگزین گاوهای عراده‌کش شوند (ساکما، ۱۳۹۵/۷۳۶). اسناد مربوط به سال ۱۲۹۴ قمری هم‌زمان با سلطنت ناصرالدین‌شاه، اطلاعات متفاوتی درباره استفاده از گاو در تشکیلات حمل و نقل سلطنتی در اختیار می‌گذارند. این اسناد نشان می‌دهد که در برخی سال‌های دوره سلطنت این شاه قاجار، گاوهای سلطنتی در شترخانه و قاطرخانه نگهداری می‌شدند. براساس این سند، در شترخانه و قاطرخانه مبارکه، جمعاً ۲۲۰۶ شتر، ۱۱۸۲ قاطر و ۶۳ گاو نگهداری می‌شده است (ساکما، ۱۳۹۵/۷۳۳). از آنجا که این دو اداره امور مربوط به حمل و نقل سلطنتی را بر عهده داشتند، می‌توان چنین استنباط کرد که از گاوهای

سلطنتی نیز برای حمل بار استفاده شده باشد. در اسناد مالی سال ۱۳۱۶ قمری، هم‌زمان با سلطنت مظفرالدین‌شاه، برای نخستین بار نامی به چشم می‌خورد که نشان می‌دهد مکانی برای نگهداری گاوهای سلطنتی وجود داشته است. این مکان «گوسرا» نام داشته که کارکنان آن ذیل کارکنان شترخانه مبارکه، حقوق و جیره دریافت می‌کردند. این اسناد نشان می‌دهند در آن بازه زمانی به ۱۰ نفر از عمه‌جات گوسرا ۱۰ خروار جیره پرداخت شده است (ساکما، ۲۴۱۹/۲۳۲). برای اولین بار در اسناد مالی سال ۱۳۱۹ قمری - ششمین سال سلطنت مظفرالدین‌شاه - «گاودارخانه مبارکه» به عنوان یک اداره مستقل مسئول نگهداری گاوهای سلطنتی معرفی شده است (ساکما، ۱۵۱۲/۲۳۲). از آنجاکه در اسناد سال ۱۳۱۸ قمری به گاوهای روسی مخصوص گره‌گیری اشاره شده است (ساکما، ۱۵۱۱/۲۳۲) و عین‌السلطنه نیز مدت‌زمان فعالیت آن را تا زمان مرگ مظفرالدین‌شاه (۱۳۲۴ ق) حدود شش سال گزارش کرده، به نظر می‌رسد زمان تخمینی تأسیس گاودارخانه مبارکه سال ۱۳۱۸ قمری باشد.

۳. ضرورت تأسیس گاودارخانه مبارکه

همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، هر یک از اجزای بیوتات سلطنتی برای انجام خدمتی به شاه و دستگاه سلطنت تأسیس شده بودند. ایشیک‌خانه مبارکه برای انجام امور تشریفات درباری تأسیس شد. کشیک‌خانه مسئول برقراری نظم و انضباط در خلوت و حرم شاهی به شمار می‌رفت؛ عکاس‌خانه مبارکه در پی ورود فن عکاسی و علاقه زیاد ناصرالدین‌شاه به این پدیده شکل گرفت؛ و موزه مبارکه نیز به دستور ناصرالدین‌شاه برای نگهداری و نمایش اشیاء نفیس و جواهرات سلطنتی تأسیس شد. حال سؤال اینجاست که گاودارخانه مبارکه برای رفع کدام نیاز شاهان قاجار پدید آمد؟ پیش از رجوع به اسناد تاریخی به اشاره ارزشمندی در روزنامه خاطرات عین‌السلطنه می‌پردازیم. بنا بر روایتی از این شاهزاده قاجار، در دوره سلطنت مظفرالدین‌شاه ۵۰ رأس گاو شیرده به منظور تهیه کره فرنگی برای شاه قاجار خریداری شد. عین‌السلطنه با انتقاد از «خرج‌های عبث مظفرالدین‌شاه» هزینه خرید و نگهداری این گاوها را ۱۱ هزار تومان گزارش می‌کند (عین‌السلطنه، ۱۳۷۴، ج ۳، صص ۱۹۵۶-۱۹۵۷). این روایت را اسناد تاریخی با جزئیات بیشتری تأیید می‌کنند. به نظر می‌رسد شاه قاجار تحت تأثیر سفر به اروپا و تغییر ذائقه‌اش برای صبحانه، علاقه وافری به کره فرنگی نشان داده و هزینه‌ای را صرف خرید گاو و تولید کره کرده است. برای روشن شدن موضوع بررسی نژاد گاوهای گاودارخانه مبارکه می‌تواند راهگشا باشد. خوشبختانه در منابع دوره قاجار به نژاد گاوهای سلطنتی اشاره شده است و براساس ویژگی این نژادها می‌توان تا حدود بسیار زیادی کارکرد آنها و به‌طور کلی هدف از تأسیس گاودارخانه مبارکه را دریافت. در اسناد مالی حکومت قاجار به چهار نژاد گاوهای روسی، سیستانی، مازندرانی و گیلکی اشاره شده است (ساکما، ۲۴۰۵/۲۳۲؛ ۱۵۱۲/۲۳۲؛ ۷۳۳۳/۲۹۵). هر یک از این چهار نژاد ویژگی‌های خاص خود را دارند و براساس آن برای تأمین شیر و گوشت و بارکشی و کشاورزی مورد استفاده قرار می‌گیرند. شواهد نشان می‌دهد اولین گاوهای سلطنتی، نژاد

سیستانی داشته‌اند. نژاد گاوسیستانی زیرمجموعهٔ گاوهای زیبو^۱ (کوهان دار) است. همچنین شواهد نشان می‌دهد که حکومت قاجار شماری از این گاوها را که جثه‌ای بزرگ داشته‌اند برای کار و بارکشی استفاده می‌کرده است. براساس سندی مربوط به دورهٔ ناصرالدین‌شاه (سال ۱۲۹۴ قمری)، ۶۳ گاو نر و ماده از نژاد سیستانی در سن‌های مختلف نگهداری می‌شد. صفت «کاری» که در وصف گاوهای نر «بزرگ جثه» و «بزرگ» آمده، نشان می‌دهد که از گاوهای نر سیستانی برای بارکشی و فعالیت‌هایی که نیازمند قدرت و استقامت زیاد بودند، استفاده می‌شده است (ساکما، ۲۹۵/۷۳۳۳).

■ جدول شمارهٔ ۱. تعداد گاوهای سیستانی در دورهٔ ناصرالدین‌شاه (ساکما، ۲۹۵/۷۳۳۳)

نوع گاو	تعداد	نوع گاو	تعداد
[گاو] نر بزرگ جثهٔ کاری	۳۳ فرد	[گاو] چهار ساله	۴ فرد
[گاو] نر بزرگ کاری	۵ فرد	[گاو] سه ساله	۴ فرد
ماده گاو بزرگ	۶ فرد	[گاو] یک ساله	۸ فرد

در شماری از اسناد مالی، پس از ذکر گاوهای سیستانی، عبارت «و غیره» به کار رفته است. به نظر می‌رسد این عبارت به سایر نژادهای گاو موجود در تشکیلات سلطنتی یعنی گاوهای مازندرانی و گیلکی اشاره دارد؛ هرچند در برخی اسناد، این دو نژاد به‌طور مستقیم نیز نام برده شده‌اند. گاوهای نژاد مازندرانی و گیلکی نیز جزو دستهٔ گاوهای زیبو بوده و به‌عنوان نژادهای آسیایی احتمالاً برای تأمین شیر و گوشت و بارکشی استفاده می‌شدند. در این میان، گاوهای روسی هستند که در اسناد مربوط به سال‌های ۱۳۱۸ تا ۱۳۲۰ قمری به آنها اشاره شده است. به نظر نمی‌رسد که از این گاو برای باربری استفاده شده باشد. به نظر می‌رسد گاوهای روسی همان گاوهایی هستند که در دورهٔ مظفرالدین‌شاه برای تولید کره وارد ایران شده‌اند. در محتوای این اسناد به شغل کره‌گیری اشاره شده است که نشان می‌دهد این گاوها با هدف شیردهی و تولید کره نگهداری می‌شدند. پس اگر بخواهیم پاسخی کلی به این پرسش بدهیم که گاودارخانهٔ مبارکه با چه ضرورتی تأسیس شد، تحلیل محتوای این اسناد و تطبیق داده‌های آن با گزارش‌های دیگر، پاسخ نسبتاً روشنی به دست می‌دهد. دست‌کم تا دورهٔ ناصرالدین‌شاه، گاو در ساختار حکومتی قاجار، کارکرد بارکشی داشت و نگهداری از آن بر عهدهٔ اصطبل توپ‌خانه، شترخانه و قاطرخانه بود؛ اما در دورهٔ مظفرالدین‌شاه، هم‌زمان با تغییر ذائقهٔ این شاه قاجار و تأثیرپذیری او از الگوهای اروپایی، گاودارخانهٔ مبارکه پدید آمد تا نگهداری از گاوهای سلطنتی را با هدف تهیهٔ کرهٔ فرنگی برای مصرف دربار به عهده بگیرد. کرهٔ فرنگی در کشورهای اروپایی از شیر گاو گرفته می‌شد و در بین درباریان و طبقات مرفه، محبوب بود. درحالی‌که در ایران تولید کره بر پایهٔ شیر گوسفند و شیوهٔ عشایری استوار بود و از نظر طعم و بافت، تفاوت‌های محسوسی با کرهٔ گاوی داشت.

۴. ساختار گاودارخانه مبارکه: تعداد کارکنان و وظایف آنها

اسناد مالی اطلاعات محدودی درباره شمار کارکنان گاودارخانه مبارکه و وظایف آنها به دست می‌دهد. پیش از تشکیل گاودارخانه در سال ۱۲۷۹ قمری، ۴۵ مهتر مسئول نگهداری از ۴۵۰ گاو عراده‌کیش در اصطبل توپخانه مبارکه بودند (ساکما، ۲۹۵/۷۳۶۳). اسناد سال ۱۲۹۴ قمری نیز نشان می‌دهد در دوره ناصرالدین شاه نگهداری از ۶۳ گاو سیستانی بر عهده ۶ گاوچران قرار داشته است (ساکما، ۲۹۵/۷۳۳۳).

براساس براتی با عنوان «مواجب عملجات روسی و غیره» مربوط به سال ۱۳۱۸ قمری، دو گاوچران تبعه روسیه به نام‌های فیض‌الله و مصلح‌الدین به همراه یک مهتر روس و دو کارگر ایرانی، وظیفه نگهداری از گاوهای روسی را بر عهده داشته‌اند (ساکما، ۲۳۲/۱۵۱۱). سند دیگر که مربوط به پرداخت مواجب عملجات گاودارخانه مبارکه در سال ۱۳۲۰ قمری است اطلاعات کامل‌تری به دست می‌دهد. براساس این سند یک گره‌گیر، یک انباردار، دو نفر مهتر گاوهای روسی، یک نفر مهتر قاطرهای گاودارخانه و دو نفر کارگر دیگر مجموعاً ۷ نفر در گاودارخانه مبارکه مشغول به کار بوده‌اند (ساکما، ۲۳۲/۱۵۱۲). عین السلطنه هم گزارش کرده که برای نگهداری گاوهای فرنگی یک معلم و دو گالش^۱ غربی استخدام شده است (عین السلطنه، ۱۳۷۴، ج ۳، صص ۱۹۵۶-۱۹۵۷).

۵. هزینه نگهداری گاودارخانه مبارکه

بودجه‌ای که حکومت قاجار به اداره گاودارخانه مبارکه اختصاص می‌داد نشان‌دهنده اهمیت آن برای شاه قاجار است. اسناد مالی سال ۱۳۱۹ قمری نشان می‌دهد که برای تأمین علوفه گاوهای روسی و ایرانی گاودارخانه مبارکه ماهانه ۳۶۳ تومان و هزار و ۱۵۰ دینار هزینه پرداخت می‌شده است (ساکما، ۲۳۲/۲۴۰۵). همچنین، این اسناد نشان می‌دهد که در گاودارخانه مبارکه، افزون بر گاوها، ۳ رأس قاطر هم نگهداری می‌شد که احتمالاً برای حمل علوفه دام یا رفت و آمد گاوچران‌ها مورد استفاده قرار می‌گرفته است. اطلاعات پراکنده‌ای نیز از مخارج جاری این اداره در دست است. در اسناد مزبور، هزینه گاودارخانه مبارکه بابت خرید صابون، جاروب، نمک، نفت، ذغال، یخ، شمع، سوخت، کرایه حمل اسباب، اجرت کارگر جهت آوردن گاوها از شاه‌آباد ماهانه ۵۳ تومان و هزار و ۹۲۵ دینار ثبت شده است (ساکما، ۲۳۲/۲۴۰۵). در اسناد سال ۱۳۱۸ و ۱۳۱۹ قمری، مجموع هزینه‌های سالانه گاودارخانه مبارکه مشتمل بر حقوق کارکنان و مخارج تأمین علوفه، گاوها، علیق قاطرها و خرید اسباب و وسایل متفرقه ۵ هزار و ۱۱۸ تومان و ۳ هزار دینار نقد و ۱۰ خروار ۹۵ من جو و ۲۷ خروار ۳۷ من گاه برآورد شده است (ساکما، ۲۳۲/۱۲۶۲). درحالی سالانه بیش از ۵۰۰۰ هزار تومان برای گاودارخانه مبارکه هزینه می‌شد که کل حقوق اهالی دارالفنون تبریز سالانه ۱۵۴۲ تومان بود؛ یا کل کارکنان مریض‌خانه مبارکه شامل مباشر، فراش، پرستار، دواساز، سرایدار، طباح، رخت‌شور و ایاغچی^۱ سالانه ۴۰۴ تومان مواجب می‌گرفتند (ساکما، ۲۳۲/۱۵۱۱). جدول زیر می‌تواند تصویر روشنی از میزان مخارج سالانه گاودارخانه مبارکه ارائه دهد.

۱. گاوچران

میزان درآمد سالانه	شغل	میزان درآمد سالانه	شغل
۵۰ تومان	جراح	۱۰۰ تومان	نجارباشی
۴۱۹ تومان	نایب وزیر علوم	۱۷۰ تومان	معلم دارالفنون
۱۱ تومان	بهرت	۶۰ تومان	منشی تلگراف خانه
۱۲ تومان	سرایدار	۱۰ تومان	فراش

۶. انحلال گاودارخانه مبارکه

گاودارخانه مبارکه که در دوره سلطنت مظفرالدین شاه برای تأمین بخشی از وعده صبحانه او، به ویژه کره فرنگی تأسیس شد، با استقرار نظام مشروطه و محدود شدن قدرت و اختیارات دستگاه سلطنت، مانند بسیاری از اداره‌ها و نهادهای وابسته به دربار، متزلزل و در نهایت فروپاشید. اطلاعات زیادی درباره زمان و چگونگی انحلال گاودارخانه مبارکه در دست نیست؛ اما عین السلطنه در یک سطر روایتی نقل کرده که می‌توان آن را نقطه پایانی بر گاودارخانه مبارکه به شمار آورد: «بعد از شش سال، تمام ۵۰ رأس گاو را به قیمت هر گاو ۳ تومان و ۵ قران به فروش رسانده‌اند، درحالی که شاه فقط چند بار از کره آن‌ها استفاده کرده بود (عین السلطنه، ۱۳۷۴، ج ۳، صص ۱۹۵۶-۱۹۵۷). به نظر می‌رسد باوجود فروش گاوهای شیری، گاوهای باری کماکان نگهداری و به کار گرفته شده‌اند. این گاوها با عنوان «گاوهای دیوانی» جزو اموال وزارت دربار درآمدند. براساس سندی با عنوان «صورت موجودی گاوهای دیوانی مطابق جمع و خرج شهر ربیع الثانی ۱۳۲۸ [قمری]» ۱۱۹ گاو مشتمل بر ۹۶ گاو بزرگ و ۲۳ گاو کوچک زیر نظر اداره دواب نگهداری می‌شد. براساس این صورت، این گاوها آخرین بار در دوره سلطنت ناصرالدین شاه سان داده شده بودند (ساکما، ۱۵۳۷/۱۱۰۲۹۸).

۷. نتیجه‌گیری

بخش قابل توجهی از رویدادها و پدیده‌های تاریخی، به ویژه در حوزه زندگی روزمره هنوز ناشناخته‌اند که شناسایی آنها با تکیه بر منابع تاریخ‌نگاری کلاسیک امکان‌پذیر نیست. در برخی از این موارد، تحلیل داده‌های جزئی که در اسناد مالی وجود دارد می‌تواند تا حدود بسیار زیادی راه‌گشا باشند. گاودارخانه مبارکه ازجمله این پدیده‌های کمترشناخته شده است. در این مقاله بر پایه اسناد مالی دیدیم که این بخش از تشکیلات بیوتات سلطنتی در دوره سلطنت مظفرالدین شاه با هدف تهیه شیر و تولید کره فرنگی برای اعلیحضرت همایونی تأسیس شد. این در حالی بود که پیش از آن، کره مصرفی شاهان قاجار از شیر گوسفند تهیه می‌شد. برای تحقق این عمل، چند متخصص

فرنگی برای نگهداری و تهیه کره فرنگی استخدام شدند و بودجه نسبتاً قابل توجهی نیز به نگهداری گاوها و پرداخت جیره و مواجب کارکنان گاودارخانه اختصاص یافت. بررسی‌ها نشان داد تا دوره ناصری، گاو به عنوان حیوانی بارکش تلقی می‌شد و نگهداری از آن نیز قاعداً ذیل نهادهای مرتبط با حمل و نقل، از جمله اصطبل توپخانه، شترخانه و قاطرخانه، انجام می‌گرفت. هرچند روند جایگزینی قاطر و یابو برای بارکشی به جای گاو و گاو میش در دوره ناصردین شاه آغاز شد، اما تغییر ذائقه غذایی مظفرالدین شاه، عامل اصلی شکل‌گیری گاودارخانه مبارکه به عنوان محل نگهداری گاوها و تولید کره فرنگی شد. مشخص نیست که شاه قاجار تا چه اندازه و چند بار از کره فرنگی تولیدی گاودارخانه میل کرده است. آنچه مشخص است یک نهاد سلطنتی که با یک هوس شاهانه تأسیس شد، پس از مرگ او به سرعت فروپاشید و از صحنه تشکیلات سلطنتی کنار رفت.

منابع

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما):
 ۲۳۲/۲۴۶۷؛ ۲۳۲/۱۵۱۲؛ ۲۳۲/۲۴۰۵؛ ۲۳۲/۷۳۶۳؛ ۲۳۲/۱۲۶۲؛ ۲۹۵/۷۳۶۳؛ ۲۳۲/۲۴۱۹؛ ۲۳۲/۱۵۱۱؛ ۲۳۲/۲۴۶۷؛ ۲۹۵/۷۲۹۱؛ ۲۹۵/۷۳۳۳؛ ۲۹۵/۳۵۷؛ ۲۹۸/۱۱۰۳۵۷
 عین السلطنه، قهرمان میرزا. (۱۳۷۴). *روزنامه خاطرات*. (مسعود سالور و ایرج افشار، مصححین). (۱۰ ج). تهران: نشر اساطیر.

بازخوانی و تصاویر اسناد

■ [سند شماره ۱]

سر رشته سنه سیچقان ثیل^۱

مواجه عملیات گاودارهای روسی و غیره، از تاریخ دوم^۲ اکتبر ماه مطابق غره^۳ شهر رجب ۱۳۱۸ الی سلخ^۴ شهر ذی‌قعدة ۱۳۱۸ از قرار صورت مهور جناب مستطاب اجلی وزیر دربار اعظم که نزد اعتماد حضور ضبط است. فی شهر ذی‌قعدة ۱۳۱۸ [قمری]:

۲۹۹ تومان و ۶۰۰ دینار

عملیات روسی: یک ماهه ۱۵۸ منات^۵ و ۳۳ کوپک^۶

• فیض‌الله: ۱۰۰ منات

• مصلح‌الدین: ۵۸ منات و ۳۳ کوپک

المقرر ۵ ماهه: ۴۹۱ منات و ۶۱ کوپک

[منهای] دریافتی از سن پترزبورگ^۷ از جناب ممتاز السلطنه^۸: ۴۵۰ منات: فیض‌الله ۳۰۰ منات و

مصلح‌الدین: ۱۵۰ منات

[باقی]: ۳۴۱ منات و ۶۵ کوپک [فی هر منات]: ۵۵۵ دینار [مجموعاً]: ۱۸۹ تومان و ۶۰۰ دینار

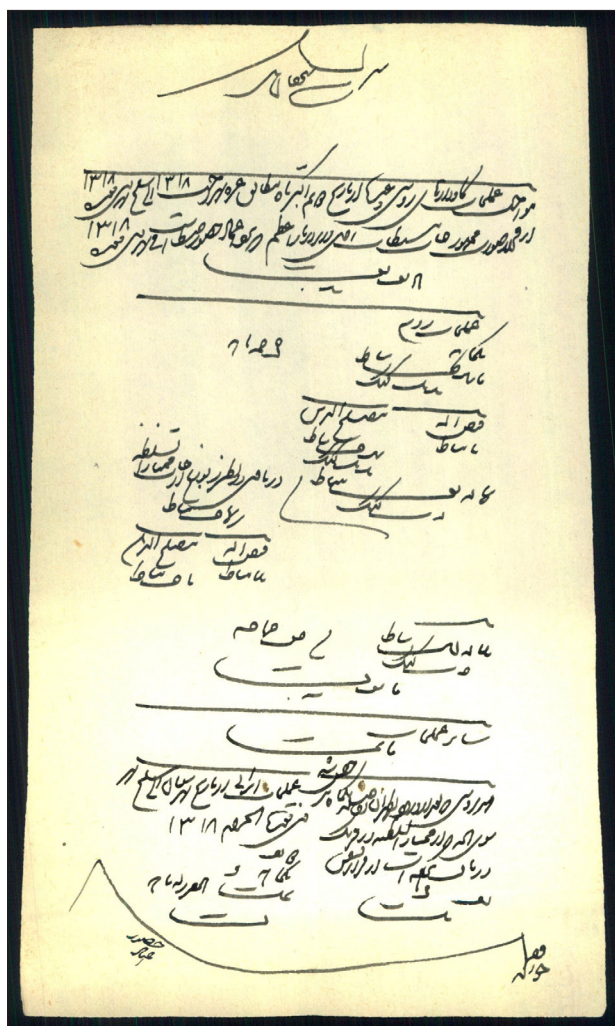
سایر عملیات: ۱۸۹ تومان:

• مهتر روسی دو نفر از ورود به تهران^۹ به فاصله یک ماه مرخص شد. سوای آنچه که ممتاز السلطنه

۱. سال موش
 ۲. اصل: دوم
 ۳. اول ماه قمری
 ۴. آخر ماه قمری
 ۵. اصل: منات، پول رایج روسیه
 ۶. برابر با صد کوپک
 ۷. اصل: کوپک، پول خرد رایج روسیه
 ۸. اصل: سن پترزبورگ
 ۹. میرزا اسماعیل خان ممتازالدوله، وی در زمان سلطنت مظفرالدین شاه، مترجم وزارت امور خارجه بود.
 ۹. اصل: طهران

از فرنگ دریافت کرده است، از قرار قبض یک نفر المقرر ۳۰ تومان
• عملجات ایرانی از تاریخ شهر شعبان الی سلخ شهر ذی قعدة الحرام ۱۳۱۸، دو نفر، یک ماهه
۲۰ تومان

المقرر ۴ ماهه ۸۰ تومان
وجهه حواله اعتماد حضور

■ سند شماره ۱. مواجب گاودارهای روسی، ۱۳۱۸ قمری (ساکما، ۱۵۱۱/۱۳۲۲)

سر رشته سنه اودئیل^۱

علوفه گاوه‌های روسی و غیره از بابت یک ماهه شهر جمادی الاول جمعی جناب مستطاب اجل وزیر دربار اعظم، از تاریخ شهر جمادی الثانیه ۱۳۱۹ [قمری]:

۳۵۲ تومان و ۳ هزار و ۶۰۰ دینار:

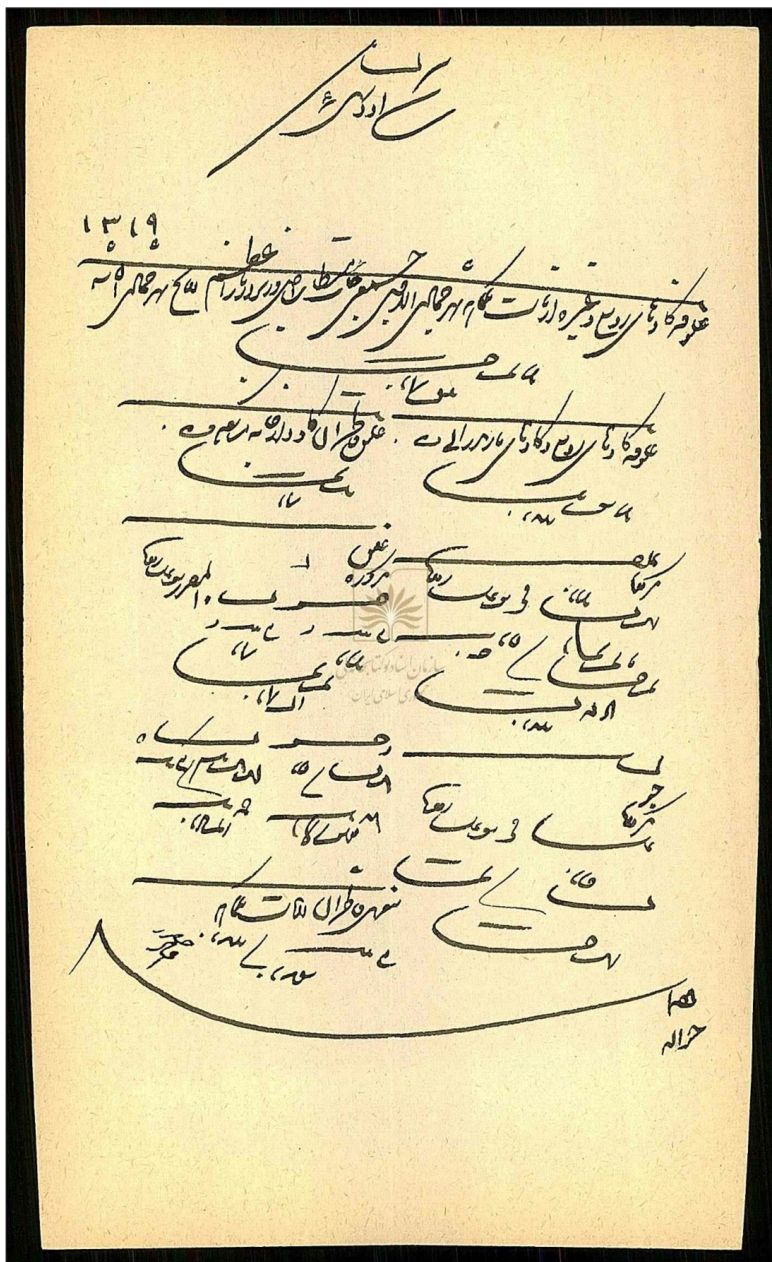
علوفه گاوه‌های روسی و گاوه‌های مازندرانی و غیره: ۳۳۹ تومان و ۳۰۰ دینار:

- علوفه یک روزه ۳ خروار و ۸۸ من، المقرر ۲۹ روزه: ۱۱۲ خروار و ۵۲، [فی هر خروار] ۲ تومان و ۵۰۰ دینار [مجموعاً]: ۲۸۱ تومان و ۳۰۰ دینار
- آرد جو یک روزه ۲۰ من، المقرر ۲۹ روزه: ۵ خروار و ۸۰ من [فی هر خروار] ۱۰ تومان [مجموعاً]: ۵۸ تومان

علیق قاطران گاودارخانه مبارکه و غیره: ۱۳ تومان و ۶۰۰ دینار

• علیق یک روزه:

- جو [بابت] ۳ رأس [قاطر]: ۳ من
 - کاه [بابت] ۳ رأس [قاطر]: ۶ من
 - المقرر ۲۹ روزه [مجموعاً]: ۱۲ تومان و ۱۶۰۰ دینار:
 - جو ۸۷ من [فی هر من] ۳ هزار دینار: [مجموعاً] ۷ تومان و ۳ هزار و ۷۰۰ دینار
 - کاه ۱ خروار و ۷۴ من [فی هر خروار] ۳ تومان: ۵ تومان و ۲ هزار و ۲۰۰ دینار
 - نعل قاطران از بابت یک ماهه: ۳ رأس [فی هر رأس] ۳ هزار دینار: [مجموعاً] ۹ هزار دینار
- وجهه حواله اعتماد حضور

■ سند شماره ۲. مخارج گاودارخانه مبارکه در سال ۱۳۱۹ قمری (ساکما، ۲۴۰۵/۲۲۲)

سررشته سنه بارس نيل^۱

علوفه گاوهای روسی و غیره در ایام تعلیف و مواجب عملجات گاودارخانه مبارکه جمعی اعزاز ارجمند موثق الدوله^۲ خوان سالار از بابت یک ماهه شهر ربیع الاول، از قرار ابلاغ معزی الیه که نزد اعتمادحضور ضبط است. شهر ربیع الاول ۱۳۲۰ [قمری]:

۱۸۶ تومان و ۵۲۵ دینار

علوفه گاوهای روسی و غیره

۹ فرد:

- گاو، ۴ فرد

- گوساله، ۵ فرد مقرر: ۱۰۰ تومان و ۲۰۰ دینار

علف: یک روزه ۱ خروار و ۵۰ من المقرر ۳ روزه: ۴۵ خروار [فی هر خروار] ۲ تومان [مجموعاً] ۹۰ تومان
آرد جو: [یک روزه] ۴ من [المقرر ۳ روزه] ۱ خروار و ۲۰ من [فی هر خروار] ۸ تومان و ۵۰۰ دینار
[مجموعاً] ۱۰ تومان و ۲۰۰ دینار

علیق قاطر و غیره: ۳۲ تومان و ۶۲۵ دینار

علیق قاطر، سه رأس المقرر ۳۱ تومان و ۳۲۵ دینار:

• علف یک روزه ۴۸ من المقرر ۳ روزه ۱۴ خروار و ۴۰ من [فی هر خروار] ۲ تومان [مجموعاً] ۲۸ تومان و ۸۰۰ دینار

• جو یک روزه ۱ من و ۲۰ سیر المقرر ۳ روزه ۴۵ من [فی هر خروار] ۶ تومان و ۵۰۰ دینار
[مجموعاً]: ۲ تومان و ۹۲۵ دینار

نعیل قاطر: ۳ رأس المقرر سه سوار فی ۳۰۰۰ دینار [مجموعاً]: ۹۰۰۰ دینار

از بابت مواجب عملجات و غیره: ۵۳ تومان و ۷۰۰ دینار

• مواجب عملجات: ۴۷ تومان و ۵۰۰ دینار

- کره گیر یک نفر المقرر ۲ تومان

- انباردار ۱ نفر المقرر ۳ تومان

- مهتر گاوهای روسی دو نفر المقرر ۲ تومان

- عملجات گاودارخانه دو نفر المقرر ۸ تومان

- مهتر قاطرها یک نفر المقرر ۴ تومان و ۵۰۰ دینار

• مخارج متفرقه: ۶ تومان و ۲۰۰ دینار

- نمک ۴۰۰۰ دینار

- صابون ۴۰۰۰ دینار

- صرف روشنایی ۴۰۰۰ دینار

۱. سال پلنگ
۲. مغرور میرزا موثق الدوله

- قیمت تخته پهن

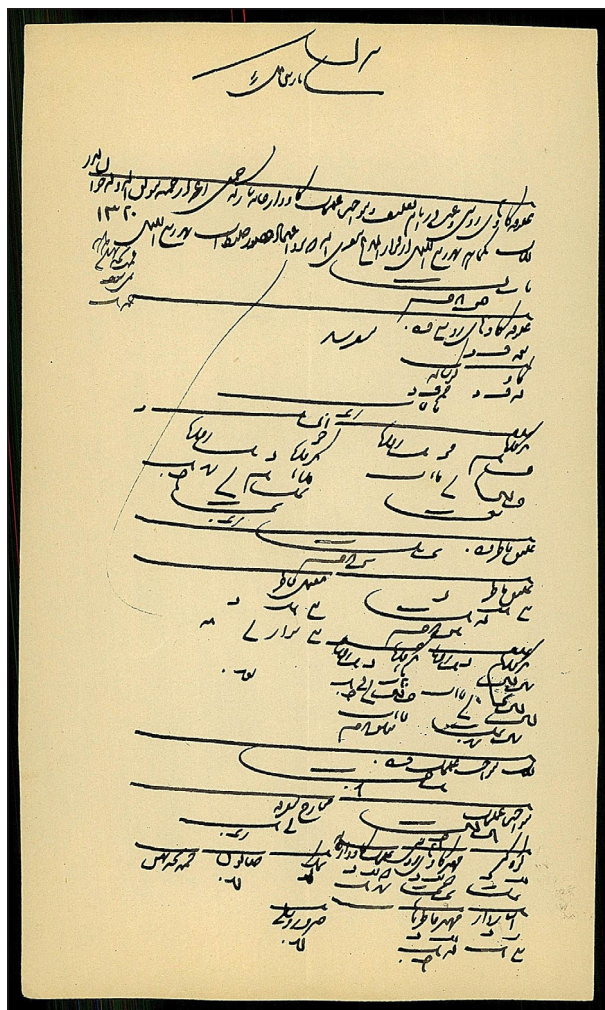
[منهای]: قیمت تخته پهن داده نمی شود: ۵ تومان

[باقی]: ۱۸۱ تومان و ۵۲۵۰ دینار- بعینها از بابت تفاوت یک روزۀ آخر ماه که موضوع می شود: ۴

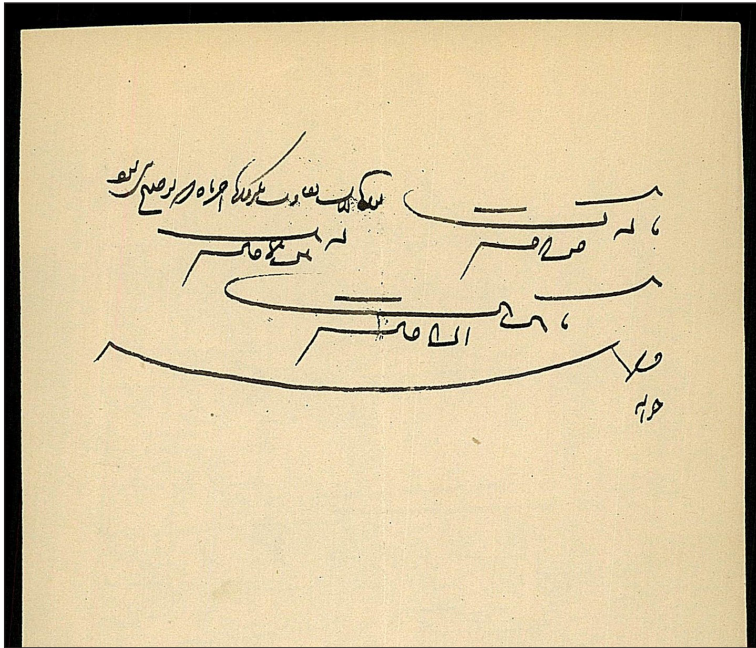
تومان و ۳۹۷۵ دینار

[باقی]: ۱۷۷ تومان و ۱۲۷۵ دینار

وجه حواله

■ سند شماره ۳، ص ۱. مخارج علوفۀ گاوها و مواجب عملجات گاودارخانۀ مبارکه (ساکما، ۱۳۲/۱۵۲۲)

■ سند شماره ۳، ص ۲ (ساکما، ۱۵۱۲/۲۳۲)

■ [سند شماره ۴]

سر رشته سنه ٲیلان ٲیل^۱

مواجه ٲهذه السنه عمله جات گره سازی و گره گیری، ابواب جمعی جناب مستطاب امین الحضرت وزیر ابنیه و آبدارباشی مطابق سنه ماضیه، چون از وجوه تحویلی معزی الیه مرحمت شده برات به مهر مهرآثار مبارک جهت سند خرج صادر می شود. شهر رجب المرجب ۱۳۲۳ [قمری]:

یک ماهه ۲۸ تومان

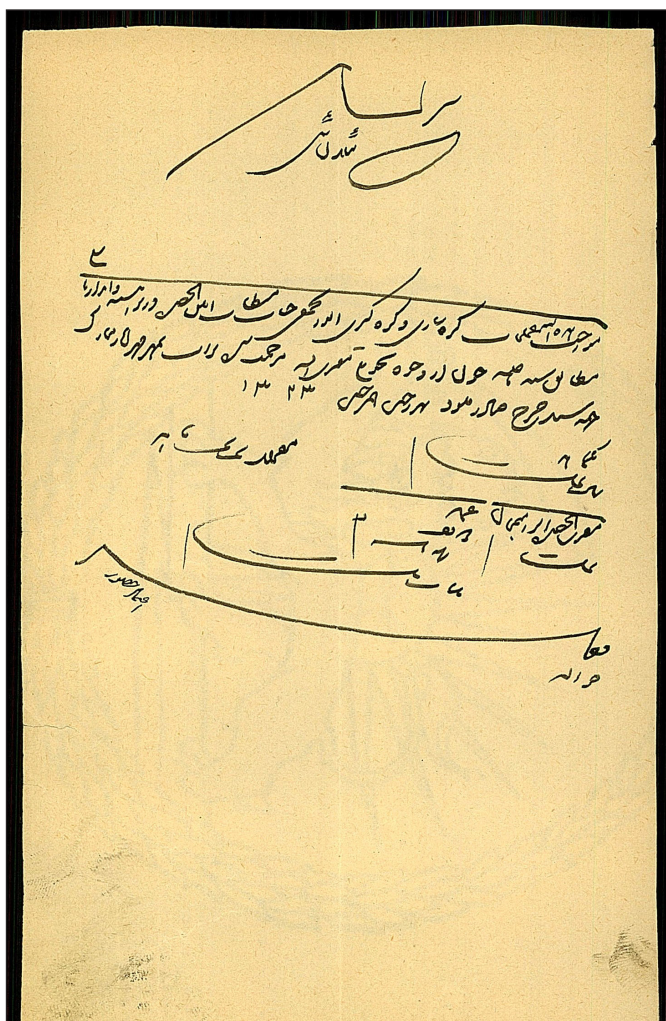
- مقرب الحضرت ابراهیم خان ۲۰ تومان

- عمله دو نفر ۸ تومان

۳۳۶ تومان

وجهه حواله اعتماد حضور

مقررأ ۱۲ ماهه

■ سند شماره ۴. مواجب عملجات کره گیری و کره سازی (ساکما، ۲۳۲/۲۴۶۷)